

## КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.5:329.05

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.7>

**Литвиненко І. Л.,**

кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права  
Хмельницького університету управління та права  
імені Леоніда Юзькова

**Рижук І. В.,**

кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права  
Хмельницького університету управління та права  
імені Леоніда Юзькова

### ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ

**Анотація.** У статті розкрито поняття політичної партії як добровільного структурованого громадського формування, яке діє на постійній основі та об'єднує громадян на основі спільності їхніх політичних поглядів, ідей, переконань задля реалізації їх політичної волі, бере участь у формуванні органів публічної влади через висунення кандидатів на виборах, виробленні та здійсненні державної політики на основі загальнодержавної програми розвитку суспільства.

Розмежовано такі засоби впливу політичних партій на функціонування державного механізму, як участь у формуванні органів публічної влади через залучення до виборчих процесів та реалізація державної політики через участь представників партій у діяльності органів публічної влади.

Проаналізовано особливості впливу політичних партій на державний механізм через їх парламентську діяльність. Підкреслено, що партії, які сформували фракції в парламенті, володіють низкою переваг порівняно з іншими партіями, і це не лише державне фінансування своєї діяльності, але й додатковий доступ до засобів масової інформації; гарантоване представництво у виборчих комісіях на наступних виборах тощо. Запропоновано шляхи нормативного регулювання статусу парламентської коаліції та опозиції шляхом включення відповідних положень до Регламенту Верховної Ради України.

Окреслено засоби впливу політичних партій на функціонування органів виконавчої влади, зокрема, через процедуру формування складу Кабінету Міністрів України. Підкреслено, що процедура подання кандидатур членів уряду як Президентом України, так і Прем'єр-міністром України надто ускладнена і закладає підвалини можливих протиріч в уряді. Відповідно, запропоновано, щоб кандидатури усіх членів Кабінету Міністрів вносив до парламенту Прем'єр-міністр України. Це дасть змогу підвищити відповідальність партії, яка здійснює безпосередній вплив на формування уряду, за його подальшу діяльність.

Вказано на особливу роль Програми діяльності Кабінету Міністрів України для його подальшої ефективної роботи та вплив політичних партій на формування змісту та напрямів реалізації такої Програми.

**Ключові слова:** політичні партії, політична система, державний механізм, коаліція, опозиція, формування Кабінету Міністрів України.

**Lytvynenko I. L., Ryshuk I. V. Legal basis of the influence of political parties on the functioning of the state mechanism**

**Abstract.** The article reveals the concept of a political party as a voluntary structured public formation that operates on a permanent basis and unites citizens on the basis of commonality of their political views, ideas, beliefs and in order to implement their political will, participates in the formation of public authorities through nomination in elections, development and implementation of state policy on the basis of the national program of society development.

Such means of influencing political parties on the functioning of the state mechanism are distinguished as participation in the formation of public authorities through involvement in electoral processes and implementation of state policy through the participation of party representatives in the activities of public authorities.

The peculiarities of the influence of political parties on the state mechanism through their parliamentary activity are analyzed. It is emphasized that the parties that have formed factions in the parliament have a number of advantages over other parties, and this is not only state funding of their activities, but also additional access to the media; guaranteed representation in election commissions in the next elections, etc. The ways of normative regulation of the status of the parliamentary coalition and opposition by including the relevant provisions in the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine are proposed.

The means of influencing political parties on the functioning of executive bodies are outlined, in particular, through the procedure of forming the composition of the Cabinet of Ministers of Ukraine. It was emphasized that the procedure for nominating members of the government by both the President of Ukraine and the Prime Minister of Ukraine is too complicated and lays the groundwork for possible contradictions in the government. Accordingly, it is proposed that the candidacies of all members of the Cabinet of Ministers be submitted to the Parliament by the Prime Minister of Ukraine. This will increase the responsibility of the party, which has a direct influence on the formation of the government, for its subsequent activities.

The special role of the Program of Activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine for its further effective work and the influence of political parties on the formation of the content and directions of implementation of such a Program are pointed out.

**Key words:** *political parties, political system, state mechanism, coalition, opposition, formation of the Cabinet of Ministers of Ukraine.*

### **Постановка проблеми та її актуальність.**

Політичні партії і держава – це категорії, які надзвичайно тісно взаємопов'язані і володіють різноманітними важелями взаємного впливу. Неможливо уявити сьогодні розвинену демократичну правову державу без діяльності активних політичних партій. Саме партії безпосередньо впливають на формування органів публічної влади, а ті партії, які перемогли на виборах, отримують легітимне право на розроблення та реалізацію державної політики.

Водночас, незважаючи на надзвичайно велику вагу політичних партій, у нашій країні продовжують існувати проблеми, які гальмують зростання політичної активності та перешкоджають ефективній участі політичних партій у реалізації свого призначення. Варто зважати на те, що вибори, які були в Україні у 2019–2020 роках, значно змінили розподіл політичних сил, роль і вагу окремих політичних партій та черговий раз акцентували увагу на недосконалості національної політичної системи, що актуалізує потребу теоретичного аналізу правових засад взаємного впливу політичних партій та держави як самостійних елементів політичної системи суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В юридичній науці достатньо уваги приділяється проблематиці політичних партій, їх природі, засадам діяльності, низка аспектів

стала предметом ґрунтовних наукових досліджень. Відповідно, в основу проведеного дослідження покладено доробки вітчизняних учених, які заклали підвалини наукового розуміння засад конституційно-правового регулювання функціонування політичних партій. Це, зокрема, праці таких науковців, як І.В. Артеменко, Н.В. Богашева, Н.П. Гаєва, О.В. Гейда, Л.В. Гонюкова, В.І. Кафарський, А.В. Ковальчук, Р.М. Павленко, Г.Г. Петришина-Дюг.

Однак якщо більшість досліджень проводилася в контексті аналізу правового статусу політичних партій, то у нашій статті акцент буде зроблено саме на засадах впливу партій на функціонування державного механізму. Крім того, сучасні реалії свідчать про постійну трансформацію місця та ролі політичних партій, отже, тема зберігає свою актуальність, адже з'являються нові проблеми, які потребують наукового аналізу.

Отже, **метою статті** є виявлення та характеристика правових засад впливу політичних партій на функціонування державного механізму для вироблення практичних рекомендацій удосконалення механізмів такої взаємодії.

**Виклад основного матеріалу.** Політичні партії давно зайняли свою важливу нішу в політичній структурі суспільства, проте досі точаться дискусії щодо визначення їх природи, правового статусу, тих кваліфікаційних ознак,

які мають характеризувати їх сутність. Отже, перш ніж говорити про засади впливу політичних партій на державу, варто коротко зупинитись на визначенні поняття політичної партії та охарактеризувати ті риси, які мають бути притаманні сучасним партіям.

В українських реаліях це виявляється зробити досить важко. Так, якщо в більшості країн кількість партій сягає пари десятків, то в Україні їх кількість уже перебільшила всі логічні межі. Так, станом на 1 січня 2021 року, за даними Міністерства юстиції України, зареєстровано 365 партій [1]. Причому якщо партії, які реєструвались у 1991–1992 роках створювались на певній ідеологічній платформі, зокрема, в той період бути створені Демократична партія України, Ліберальна партія України, Соціалістична партія України, то в наступні роки партії, що утворюються, як правило, мають ситуативний характер без чітко визначеної ідеології та стратегії. З останніх прикладів маємо такі політичні партії, як «Порядок для України», «Ми зможемо», «Свідома нація», «Союз міста і села», «Право вибору», власне, та ж сама партія «Слуга народу».

Поширеним явищем є створення партій під конкретних лідерів, що часто навіть відтворюється в назві партії. Зокрема, партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!», політична партія «Громадсько-політична платформа Надії Савченко», політична партія «Народні ініціативи Олександра Фельдмана» [1].

Наявні приклади створення політичних партій з ухилом у бік професійної чи службової діяльності (політична партія «Адвокат», політична партія «Воїни АТО»). Ще більше здивування викликає існування таких легалізованих партій, як «Вінницька європейська стратегія», політична партія «Ми – кияни», політична партія «Патріоти Волині», політична партія «Єдиний Кривий Ріг». Не зрозуміло, як така назва може співвідноситися з обов'язковою вимогою всеукраїнського статусу політичної партії, особливо з метою, що ставить перед собою партія, – реалізувати загальнодержавну програму розвитку України.

Все це ускладнює спроби надати узагальнене визначення поняття «політична партія».

У більшості зарубіжних країн партії мають тривалу історію свого існування та активної

участі у політичному житті. З огляду на це в літературі зарубіжних країн дефініція поняття «політична партія» досліджувалась доволі активно. Найбільш узагальненим вважається визначення політичної партії, яке надав один із засновників англійської політичної думки Едмунд Берк: «партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для реалізації загальнонаціонального інтересу своїми спільними зусиллями на якійсь певній, спільно погодженій засаді» [2, с. 58].

Вітчизняні фахівці, намагаючись сформулювати поняття політичної партії, як правило, роблять різні акценти в такому визначенні: або вказують на роль партій у виборчих процесах (О.В. Гейда) [3, с. 307], або окреслюють їх основну мету як завоювання та здійснення державної влади (Л.В. Гонюкова) [4, с. 50]. Загалом усі спроби окреслити відповідну дефініцію зводяться до формулювання низки ознак, які характеризують таке явище, як політична партія. Найбільш повно такі ознаки виклала Г.Г. Петришина-Дюг. Зокрема, це постійний характер відповідного громадського утворення, чітка організаційна структура, наявність певного ідеологічного підґрунтя (як показує практика, не завжди), владо орієнтована мета створення (тобто визначальною метою створення є здобуття і реалізація державної влади) [2, с. 59].

Крім теоретичних підходів до формулювання поняття політичної партії, відповідне визначення знайшло своє закріплення в законодавстві. В Законі України «Про політичні партії в Україні» акцент зроблено також на ідеологічній складовій частині, оскільки партія визначається як об'єднання прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку [5].

Отже, формулювання поняття політичної партії переважно базується на окресленні її призначення, яким є формування та вираження політичної волі громадян шляхом різних форм участі партій у політичному житті, передусім у формуванні та здійсненні політичної влади [6, с. 213]. Отже, по-перше, політична партія – це організація, що повинна об'єднувати громадян на основі спільності їхніх політичних поглядів, ідей. По-друге, метою створення і функціонування партій є участь у формуванні

державної політики, і, хоча така її мета є не єдиною, однак обов'язковою. Іншими словами, будь-яке об'єднання громадян, яке ставить собі на меті участь у виборах через висунення кандидатів, має кваліфікуватись як політична партія. Навпаки, об'єднання громадян, яке не ставить собі такої мети, має кваліфікуватись як громадська організація.

Такий поверхневий аналіз різноманітних підходів до розуміння природи політичної партії дає можливість сформулювати таке визначення: політична партія – це добровільне структуроване громадське формування, яке діє на постійній основі та об'єднує громадян на основі спільності їхніх політичних поглядів, ідей, переконань задля реалізації їх політичної волі, бере участь у формуванні органів публічної влади через висунення кандидатів на виборах, виробленні та здійсненні державної політики на основі загальнодержавної програми розвитку суспільства.

Виходячи з такого розуміння, сформулюємо загальні засади впливу політичних партій на функціонування державного механізму. Фактично шляхів такого впливу є два, а саме на формування органів державної влади, насамперед через участь у виборах, та на реалізацію державної політики (через участь представників партій у діяльності органів публічної влади).

Участь політичних партій у виборах – це широкий пласт проблем, які вимагають окремих наукових досліджень. Щодо впливу партій на реалізацію державної політики в поствиборчих реаліях варто зазначити таке.

Участь політичних партій у виборах є найважливішою, проте не єдиною можливістю впливати на функціонування державного механізму, адже головне, не просто взяти участь у виборах, а перемогти та реалізувати свою програму, долучившись до роботи в парламенті, місцевих радах, беручи участь у формуванні виконавчих органів.

Вплив політичної партії на функціонування державного механізму починається з її парламентської діяльності. Потрапляння до парламенту є тією метою, якої прагне будь-яка політична партія, тим більше, зараз, після повернення у Виборчому кодексі до виключно пропорційної виборчої системи на виборах народних депутатів.

В парламенті політична партія трансформується у парламентську фракцію, яку формує самостійно або шляхом об'єднання з іншими партіями на основі спільних політичних позицій [7].

З моменту свого формування фракції – це вже не просто структури політичних партій у парламенті, а органи самого парламенту, які відіграють значну роль у здійсненні функцій та призначенні законодавчого органу, тому саме через фракції партії безпосередньо впливають на нормотворчу діяльність держави, отже, формування державної політики.

Водночас слід відзначити, що взаємовідносини партії з депутатською фракцією набагато складніші та виходять за межі парламентської діяльності. Так, партії, які сформували фракції в парламенті, володіють низкою переваг порівняно з іншими партіями, зокрема мають державне фінансування своєї діяльності, яке включає і відшкодування витрат виборчої кампанії, і фінансування статутної діяльності; додатковий доступ до засобів масової інформації; гарантоване представництво у виборчих комісіях на наступних виборах.

Однак найголовнішим є те, що партія отримує змогу реалізувати свою програму шляхом безпосередньої участі у законотворчості. Всі свої законодавчі ініціативи партія реалізує через народних депутатів, які є членами фракції та безпосередніми суб'єктами законодавчої ініціативи [8, с. 277].

Наступним кроком парламентської діяльності партій та їх фракцій є формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Однак, як показує практика, після виборів коаліція формується доволі швидко, особливо якщо право на формування коаліції отримала одна фракція з огляду на свою кількість. Водночас у разі припинення діяльності коаліції формування нової в складі того ж самого парламенту є фактично нереальним, тому потребує свого унормування порядок створення та зміни складу коаліції депутатських фракцій під час каденції парламенту.

Фракції, які не взяли участі у формуванні коаліції, реалізують себе у парламенті через опозиційну діяльність. Низка аспектів опозиційної діяльності політичних партій врегульована Законом України «Про політичні партії

в Україні», зокрема щодо свободи опозиційної діяльності, можливості вільно оприлюднювати свою критичну позицію (ч. 2 ст. 12) [5]. Проте щодо діяльності парламентської опозиції існує явна прогалина.

Неодноразово піднімалось питання про недостатній рівень правового регулювання діяльності опозиції та необхідність прийняття Закону України «Про опозицію». Проте вважаємо, що оскільки організаційні аспекти діяльності парламенту регулює Регламент Верховної Ради України, то, відповідно, у Регламенті слід унормувати правовий статус та засади діяльності парламентської опозиції.

Наступний аспект впливу політичних партій на державний механізм проявляється у їх взаємодії з таким елементом державної влади, як глава держави. Варто зазначити, що Конституцією України встановлено, що «Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду <...> в об'єднаннях громадян» (ч. 4 ст. 103) [9], тобто він не може очолювати чи обіймати якісь посади в політичній партії. Однак, як засвідчує практика, усі останні президенти не лише належали до політичних партій, але й після обрання не полишали свого реального статусу лідеру партії. Так, Віктор Ющенко був обраний почесним головою партії «Народний Союз «Наша Україна»», Віктор Янукович – «Партії Регіонів», а Петро Порошенко був представлений навіть у назві партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність»». Сьогодні всі прекрасно розуміють, хто є реальною рушійною силою партії «Слуга народу». Отже, вплив партії на ту політику, яку провадить Президент, є безпосередньою: він має реалізувати програму тієї партії, яка привела його до влади.

Крім того, роль Президента в політичній системі України визначається тим, що ця посада є виборною. Крім самих кандидатів, право висунення кандидата в Президенти України мають лише політичні партії (ч. 1 ст. 98 Виборчого кодексу України) [10]. Фактично діє правило «політична партія – кандидат у Президенти», тобто взаємодія і взаємний вплив політичних партій та глави держави є прямим і безпосереднім.

Не менш важливою є взаємодія політичних партій з органами виконавчої влади, зокрема урядом та центральними органами виконавчої

влади. По-перше, органи виконавчої влади після переходу до парламентсько-президентської форми правління стали залежними від політичних партій, які формують коаліцію в парламенті [11]. По-друге, партії в багатопартійній системі покликані не лише формувати виконавчу владу, але й контролювати її. По-третє, до юридичних норм, що регулюють діяльність органів виконавчої влади, зокрема Кабінету Міністрів України, додаються ідеологічні принципи та програмні засади політичних партій, які входять до парламентської більшості (коаліції) і які уряд зобов'язаний виконувати. Така залежність закладена пропорційною системою виборів, яка зробила парламентські партії засобом впливу виборців на урядову політику.

Принципи, на яких будується правове регулювання взаємодії політичної партії з урядом, є показниками розвитку демократії та форми правління в державі. «В парламентських державах і багатьох державах зі змішаною формою правління, – зазначає С.В. Осауленко, – політичні партії відіграють вирішальну роль у формуванні уряду, його відносинах з главою держави і парламентом» [12, с. 125]. Ця теза безпосередньо стосується й України.

З політичної практики європейських держав отримуємо приклади того, що партійний характер уряду є передумовою його відповідальності перед виборцями, а саме полегшує ідентифікацію політичних сил, які відповідальні за курс країни [13, с. 15]. Починається все з формування складу уряду.

Конституція передбачає, що коаліція депутатських фракцій, сформована на основі узгоджених позицій політичних партій, вносить кандидатуру Прем'єр-міністра Президентові України (ч. 8 ст. 83 Конституції України) [9].

У зв'язку з цим виникає низка питань щодо процедури призначення Прем'єр-міністра, оскільки в цей процес включені два інститути, такі як Верховна Рада України та Президент України. Однією з проблем у реалізації процедури є роль глави держави у призначенні Прем'єр-міністра, оскільки Президент подає до парламенту лише ту кандидатуру, яку йому запропонувала коаліція депутатських фракцій. Однак закон не містить положень про те, як бути, якщо глава держави не вносить ту кандидатуру, яку йому запропонувала коаліція.

Вважаємо, що в Законі «Про Кабінет Міністрів України» варто передбачити положення про те, що якщо Президент протягом установленого строку не вніс до парламенту і не відхилив внесену йому пропозицію щодо кандидатури глави уряду, то вона може розглядатися Верховною Радою як рівнозначна його поданню.

Загалом, на нашу думку, в Україні процедура формування складу уряду дещо ускладнена. Призначення Верховною Радою України Міністра оборони та Міністра закордонних справ за поданням Президента України, а інших членів Кабінету Міністрів України – за поданням Прем'єр-міністра України порушує, як зазначає Д.В. Ковриженко, принцип цілісності уряду [14]. Дійсно, не завжди Прем'єр-міністр України і глава держави будуть представниками однієї політичної сили, як це є зараз. Наявна процедура формування уряду закладає підвалини внутрішніх протиріч у майбутній діяльності вищого органу виконавчої влади.

Отже, вважаємо цілком логічним, щоб кандидатури усіх членів Кабінету Міністрів вносив Прем'єр-міністр України, оскільки він формує кабінет, із яким йому працювати.

Крім того, для підвищення відповідальності та ефективності роботи необхідно, щоб діяльність уряду, як і парламентської коаліції, здійснювалася виключно відповідно до стратегії, що визначена у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України і формується на базі програмних засад парламентських фракцій, що утворили коаліцію.

**Висновки.** Виявлено, що вплив політичних партій на функціонування державного механізму проявляється шляхом їх безпосередньої участі у виборах та поствиборчій діяльності представників партій у складі органів публічної влади. Аналіз другого прояву впливу партій на державний механізм дає змогу сформулювати такі пропозиції.

Потребує свого негайного нормативного регулювання статус парламентської коаліції та опозиції. Незважаючи на численні пропозиції щодо необхідності прийняття спеціального закону про опозицію, вважаємо, що оскільки Регламент Верховної Ради України регулює діяльність законодавчого органу, то він і повинен виступати основним нормативно-правовим актом, що регламентує діяльність як парламентської коаліції, так і парламентської опозиції. Крім того, потребує вдосконалення порядок формування парламентської коаліції в разі припинення діяльності попереднього складу коаліції під час каденції парламенту.

Важливим напрямом впливу політичних партій на державний механізм є їх залучення до формування та функціонування органів виконавчої влади. Водночас вимагає свого вдосконалення процедура формування Кабінету Міністрів України. Внесення кандидатур членів уряду як Прем'єр-міністром України, так і Президентом України закладає передумови можливого розколу в діяльності уряду, тому вважаємо, що кандидатури усіх членів уряду має подавати глава уряду. Не зайвим буде черговий раз наголосити на безумовній необхідності схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, яка формується на базі програмних засад парламентських фракцій, що утворили коаліцію. На жаль, у нашій практиці не завжди є схвалення такої Програми. Тоді взагалі стає не зрозумілим, за що несуть відповідальність і уряд, і коаліція, і, зрештою, партія (партії), які сформували цей уряд.

Отже, політичні партії здійснюють безпосередній та активний вплив на функціонування державного механізму. Подальше вдосконалення правових засад такого впливу є запорукою демократичного розвитку держави.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 1 січня 2021 року. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>.
2. Петришина-Дюг Г.Г. Поняття та сутність політичних партій. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. С. 58–62.
3. Гейда О.В. Поняття політичної партії як правового інституту та її ознаки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 11. С. 306–309.
4. Гонюкова Л.В. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : монографія / за наук. ред. Л.Є. Шкляра. Київ : НАДУ, 2009. 392 с.

5. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
6. Гасва Н.П. Роль політичних партій у системі безпосередньої демократії. *Держава і право* : збірник наукових праць. Вип. 7. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2000. С. 210–215.
7. Артеменко І.В. Парламентська діяльність політичних партій в Україні: державно-управлінський аспект. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2012. Вип. 2. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp\\_2012\\_2\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_10).
8. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія. Київ, 2008. 560 с.
9. Конституція України від 28 червня 1996 року зі змінами. *Офіційний вісник України*. 2016. № 19. Ст. 583.
10. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4124>.
11. Ковальчук А.В. Механізми взаємодії політичних партій з органами державної влади в Україні. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2016-1/doc/2/09.pdf>.
12. Осауленко С.В. Вплив політичних партій на формування персонального складу органів державної влади (на прикладі урядів). *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право*. 2014. Вип. 2. С. 124–129. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu\\_pr\\_2014\\_2\\_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2014_2_26).
13. Павленко Р.М. Законодавче регулювання впливу політичних партій на формування і діяльність уряду. *Парламент*. 2017. № 2. С. 15–17.
14. Ковриженко Д.В. Конституційна реформа не досягла своїх цілей. *Діалог*. URL: [http://dialogs.org.ua.php?id=28&op\\_id=769#769](http://dialogs.org.ua.php?id=28&op_id=769#769).